

**ПРОПОЗИЦІЇ
ЗАПИСУ
ПІДЛЯСЬКИХ
ДІЯЛЕКТІВ**

БІЛЬСЬК 1988

Учітесь
дбати
мої
думки,
читайте.

Корас Шевченко (1814-1861)

ПРОПОЗИЦІЇ ЗАПИСУ ПІДЛЯСЬКИХ ДІЯЛЕКТІВ

На правах рукопису

Вільськ "Думка" 1988

Стремлінням кожної освіченої людини є вживання, як говоривши так і писавши, літературної мови свого народу, чому чимало зусиль віддає наша національно свідома інтелігенція родом з Підляшшя. Однак складна ситуація в ділянці національної освіти на Підляшші не дозволяє місцевому українськовіному населенню вивчати свою рідну мову в навчальних установах – як початкового так і середнього ступеня. Числене вже в 1946р. на біля 84 тис. українське населення Більщини, Гайнівщини та Сім'ятиччини /дані з Восх.архіву в Білостоці – сигн.485 і 232/ не має змоги вивчати свою мову, зате може вивчати багато інших – польську, російську, білоруську, німецьку, англійську, французьку чи латинську.

З тієї також причини вмілість активно послуговуватись українською літературною мовою є практично ходна. Загально вживанняся, багатьох в архаїзмах, підляських північноукраїнських діялектів, найбільш спорінених в діялектах української частини Полісся, яке через Берестейщину/Берестя-Брест/ лучиться безпосередньо з Підляшшям. І тому кожний, хто хоче писати не вживавши чухої мови, мусить найчастіше користати не в мові літературної, а цього ж діяlectу винесеного з-під батьківської стріхи, в чому за допомогу має служити цей посібник.

СПЕЦІФІЧНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО АЛЬФАБЕТУ

Сучасний український альфабет, як білоруський, російський, болгарський чи сербський, ведеться від створеної в IX столітті кирилиці, яка через відхилення деяких непотрібних літер та через їхню графічну модифікацію, дала нам згадані сучасні альфабети. Український альфабет створився в другій половині XIX ст. Сучасний білоруський виник під впливом українського після 1905 р. в гедінної російської граматики. Російський альфабет, будучи модернізованою граудацією Петра I, був введений в 1918 році.

Український альфабет має декілька прикмет, які відрізняють його від російського та білоруського, які є на Підлянії більше відомі, бо вчать їх в школах. Прикмети ці є ефект відображення в графічному записі змін фонетичної української мови, які настутили від часу коли східнослов'янські племена говорили діалектами, які називано мовою староруською.

Ці зміни то дисбалансація тобто ствердження приголосних перед колінним Б та И, через що ці дві літери мають в сучасному українському альфабеті таку саму звукову вартість як латинське /польське/ Б та У. Друга прикмета - української мови то виникнення таємного українського І. Виникло воно на місці колінного О /коли находилось воно в замкнутому складі - як коно, роб/ та В /чи В як перейшло в В - дифтонг ИЕ. Дифтонг не записуваний через В переходить безпосередньо в І, протистоя дифтонг УО мав це фазу посереднє - І. В деяких словах нове І лучиться в И, що записуємо буквою І /звукова вартість - ИІ. На місці давнього Е, яке стояло напримір на початку слова пинено літеру Е. Колишнє И, яке не стверділо також - як І нове І записуємо через І. В місці колінного И пинено И.

<u>Е,е</u>	верба - відповідає латинському <u>е</u> - <u>werba</u>
<u>И,и</u>	ходити, риба - відпов. лат. <u>у</u> - <u>chodyti, ryba</u>
<u>І,і</u>	іти по дорозі - відпов. лат. <u>і</u> - <u>ity po dorozi</u>
<u>Ї,ї</u>	їмо, іх - відповідає лат. <u>ї</u> - <u>jimo, ikh</u>
<u>Є,є</u>	є, єзген - відпов. лат. <u>ј</u> - <u>jezgen</u>
<u>Г,г</u>	горох, гора - відпов. лат <u>h</u> - <u>horoch, hora</u>
<u>Ґ,ґ</u>	ганок - відповідає латинському <u>g</u> - <u>ganok</u>

УКРАЇНСЬКИЙ АЛЬФАБЕТ назва літери

<u>А,а</u>	<u>а</u>	<u>О,о</u>	<u>о</u>
<u>Б,б</u>	<u>бе</u>	<u>П,п</u>	<u>пе</u>
<u>В,в</u>	<u>ве</u>	<u>Р,р</u>	<u>ер</u>
<u>Г,г</u>	<u>га</u>	<u>С,с</u>	<u>ес</u>
<u>Ї,ї</u>	<u>ге</u>	<u>Т,т</u>	<u>те</u>
<u>Д,д</u>	<u>де</u>	<u>Ү,ү</u>	<u>у</u>
<u>Е,е</u>	<u>е</u>	<u>Ф,ф</u>	<u>еф</u>
<u>Є,є</u>	<u>є</u>	<u>Х,х</u>	<u>ха</u>
<u>Ж,ж</u>	<u>же</u>	<u>Ц,ц</u>	<u>це</u>
<u>З,з</u>	<u>зе</u>	<u>Ч,ч</u>	<u>че</u>
<u>И,и</u>	<u>и</u>	<u>Ш,ш</u>	<u>ше</u>
<u>І,і</u>	<u>і</u>	<u>Щ,щ</u>	<u>щче</u>
<u>Ү,ї</u>	<u>ї</u>	<u>Ю,ю</u>	<u>йу</u>
<u>Й,й</u>	<u>ий</u>	<u>Я,я</u>	<u>я</u>
<u>К,к</u>	<u>ка</u>	<u>Ь,ь</u>	<u>їр - м'який знак</u>
<u>Л,л</u>	<u>ел</u>		
<u>М,м</u>	<u>ем</u>		
<u>Н,н</u>	<u>ен</u>		

ХАРАКТЕРНІ ПРИКМЕТИ ПІДЛЯСЬКИХ
ДІЯЛЕКТІВ ТА ОСНОВИ ЇХНЬОГО
ЗАПИСУ

1. Дифтонги

Згаданий вже, характерний тільки українській мові, перехід від давнього є та о в сучасне і – процес ікавізму – мав свої посередні стадії, які на Підляшші залишилися в виді тзв. дифтонгів /двохголосник/. Масно на Підляшші два основні дифтонги – иє та ю. В пам'ятках української мови давніх віків дифтонг иє записуваний був літерою ѣ/ять/, яка в місці давнішого о появляється вже в XII ст /Євангеліє Добрили з 1164р./ – хоч би в такому образкові як щѣсть замість шесть. Дифтонг, який витворився в місце давнього о був трудніший до відображення і тому в записі зустрічаємо найчастіше давнє о; натомість коли дифтонг цей зредукувався до монофтонгу /тобто у/ знайшов він відбиття в письмі – королюв, кракувски, по моюм.

Дифтонг иє /ie, iε/

Дифтонг цей зустрічаємо в трьох відмінах:
1/иє:риезаті, риечка;
2/иє:якченій – иє /в записі скоро-
чусмо до іє:/ліес, хліб, піеч;

З/йотованій – иє /скороочуємо до іє:/іехаті, іесті.

Редукція дифтонгу иє

Характерною прикметою дифтонгів є те, що заховуються вони тільки в наголошених /акцентованих/ складах. Коли наголос пересовується на інший склад, дифтонг автоматично редукується до монофтонгу. У випадку редукції дифтонгу иє є це і /тав. нове українське і/, або и, коли стоїть воно після р, яке на Підляшші є тверде. Заміна наголошеного складу наступає при відмінюванні іменників, прикметників дієслів тощо. Приміри:

ліес – ліси, лісок

віедра – відро

хліб – хлібови

вона місіт – вона місіла

замішани – замішаті

риечка – рика

діед – діди – дідуов – діедув брат

Часом дифтонг взагалі вже не виступає чи хоч би в слові мішок /мішкі/- наголошений є другій склад, чи біда, пісок.

Часто дифтонг иє редукується в закінченнях іменників, коли означають вони місце, в якому діється: на порозі, на дорозі, на стрісі, в лісі, на пудлоі, в хаті, хоч в деяких інших словах він залишається: на нозі, на столі, в селі.

Вищеписане заховання під наголосом

дифтонгу иє характерне є для діалектів найбільш архаїчних.

Дифтонг ю /ю/

Дифтонг ю також зустрічаємо в трьох версіях:

- 1/ ю - куонь, стул, музост
- 2/ йотованій - ю:юй, виоз, твоюй
- 3/ зм'якченій - записуємо також через ю: люд

Навіть в найбільш архаїчних діалектах дифтонг цей часто редукується до у - пув, пувтора, пуд, пудніяті, пуднієб'є, вечур, чобут, гурчиця, макувка. В діалекті Черемухі й околиць масно все й переходить до сучасного українського і:хорій, кінь, він. Масно також діалекти, в яких ю все зусім не виступає, але немає ще заміни на і й у всіх випадках масно у - хорущ, кумъ, вун тощо.

2.3 в у к Є, літери Е та І

Так як процес ікавізму і ствердіння /диспаліталізація/ колишнього Е в найбільш архаїчних підляських говірках не став зусім завершеним. Тверда вимова Е, а властиво приголосних перед цим Е що записуємо літерою Е, ə, виступає майже цілковито / верба, бероза, гектар, земля, хереб'я, невуд, медаль, четверо, хемія, перець/ за винятком коли звук Е виступає

після приголосної л, которую виговорюється м'яко й після л пишемо тоді букву є:лег-енда, лежаті, летаті, лектура, лепі.

Є пишеться також:

- 1/на початку слів: єдини, єднаті, є.
- 2/після голосних та приголосних при розмільній з ними вимові: боб'є, приємно, чиє, чус, мос, твое, б'є, з'єднаті.
- 3/в іншомовних словах: єнот, єпископ, єресь, єзуїт, євген, реєстр, абітурієнт, орієнтація, бар'єра, об'єкт.

3.Літери I та И

В більш архаїчних говірках не проходив також процес ствердіння приголосних перед давнім И, що є хіба найбільш видною прикметою цього діалекту, відрізняючи його від інших регіонів України. Діеслови вроді ходіти, робіти властиво не змінилися від часу коли створилася старослов'янська мова.

В частині говірок вищезгаданого архаїзму не зустрічаємо - виступає тверда вимова яку віддаємо вживуючи букви И, напримір: ходити, робити, читати, бачити. Масно також версю посередню: ходіти, робіти.

4.Літера P

Характерною для Підляшша є твердість приголосної P, яка об'являється також в словах, в яких дифтонг иє перейшов в нове українське і, як в словах: рика, літ.рика/,

риза/літ.різа – міра паперу/ризня/літ.
різня/.

5.Літера Ц

Однею з характерних прикмет української мови є м'яка вимова Ц в закінчені іменників, яка залишилася від давніх часів, коли в російській і білоруській масмо вимову тверду. І так говориться: хлопець, кунець, жеребець, хлівець тощо.

М'яким є також Ц перед новим українським і або дифтонгом ie, який виступає тут в формі зм'якчений ie: цидіти/тсідіти, цимент, циели, циловаті, циєп.

Твердість виявляє ц в підляських діалектах в словах закінчених на -ція, ції. Є це слова які з західніх мов перейшли на Підляшшя за посередництвом польської мови і звідти ця твердість. Тримаючися принципу запису згідно з фонетикою треба було б тут писати стация, Греция, вакації, однак згідно з засадами українського правопису за більш правильну форму визнати треба запис: станція, Греція, вакансії.

6.Літера Г

В деяких українських словах, а також багатьох чужомовних /недавно засвоєних/ словах доцільним є вживати літеру Г, хоч в сталінських часах вилучено її з українського правопису на Радянській Україні.

Найпотрібнішою є вона в словах: ганок, гума, гонт, гузік, гараж, ганг, гегемонія, гарантія, гарнізон, ґрунт тощо.

7.А построф

Апостроф ставиться в словах перед я, ю, є, і, що позначають два звуки й+а, й+у, й+е, й+i:

В українських словах:

- після б, п, в, м, ф: безхліеб'є, б'є, в'язаті, в'ється, в'юн, здоров'є, кав'ярня, кров'ю, львів'янін, п'ют, п'ять, слов'є сім'я, на тієм'ї, Основ'яненко, Прип'ять
- після р у кінці складу: бур'ян, дозвієр'є, перемір'є, Мар'яненко.
- після префіксів та першої частини складних слів, які закінчуються на приголосний: без'язикі, од'єхаті, з'їесті, з'єдинний, пуд'юджуваті, роз'юшиті.

Апостроф не ставиться в українських словах перед я, ю, є після губних приголосних б, п, в, м, ф коли перед ними стоїть приголосний /за винятком р – здоров'є/: дзвяжнуті, мавпячий, морквяний, святковаті, тьмяний, але коли такий приголосний належить до префікса то апостроф пишеться: зв'язок, пуд'язаті, розв'язане, розм'якшуваті.

8. Звукосполучення Й+І /І/

Звукосполучення записуване як І виступає в словах українських на початкові:

їхні, їесті, їехаті; в середині або на кінці слів: виїхаті, клейті, вашої, своїє, велікої. Коли ї виступає після приголосної, пишемо перед нею апостроф: од'їехаті. В словах іншомовних: архаїзм, егоїзм, руїна, Енеїда, Каїр.

9. Сполучення йо, ю, йо

В українському правописі не вживається, як в білоруському чи російському, літери ё, тільки сполучення літер йо, ю та йо.

Сполучення йо вживається в українських словах найчастіше на початкові слова а також після голосних і, зрідка, після приголосних: йому, знайомий, чийого, вйокаті, а в іншомовних словах на місці ю, о, уо /ігрек/, що вимовляється як один склад йод, курйоз, мільйон, Йорданія, Айова.

Ю пишеться в іншомовних словах, коли іншомовні io, uo, o вимовляються в українській мові як два склади:

а: на початку слів - іон, іонізатор, іоносфера, Іонічне море.

б: після приголосних - біологія, віолончель, діорама, ідіома, соціолог, тріо, фіорд.

йо вживається для передавання звуку о після м'якого приголосного: всього, дьоготь, мальоваті, кльош, сьогодні, льон.

10.Чергування у - в

Характерним українській мові є чергування /замінне вживання/ у та в, що pole-

гує вимову слів в випадках, коли збігається б два у чи два в. І так говориться: бить в хаті, але бив у хаті; робів ти вже тоє?, але ти робів уже тоє?

Не передається в письмі чергування у та в:

А/у словах, що пишуться тільки з в або у: вклад, вправа, вступ / і уклад, управа, уступ - з іншим значенням/, взасміни, влада, власний, вплив, увага, указ, умова, установа, уява.

Б/ у власних іменах і словах іншомовного походження: Влашук, Владивосток, Україна, Уельс/веллс/, Уельям/віллам/, увертюра, утопія.

11.Чергування і - й

Сполучник і та початковий ненаголосений і так як у - в в ряді слів чергується з й. І тут чергування це полегшує вимову слів.

Не чергується в літературному правописі і з й:

- при зіставленні понять: місто і село, ліето і зіма, чорне і біеле.

- перед словом, що починається на й, я, ю, е, ї: што і як зробіти, Ольга і Йосип, скажи тоб і юй, а і йому не шкоділо б.

12.Подвоєння подовження приголосних

Подвоєння приголосних виникає внаслідок збігу однакових приголосних:

1/Префікса й кореня слів:а/українського походження: беззвучно, беззастережно, оддіел, оддавня, ззаду, роззброїті, роззыва б/іншомовного походження: ірраціональний, сюрреалізм.

2/Кореня або основи ма -н- /-нь-/ і суфіксів -н/и/-н/і/-ник/-ниц/я:закон - законни, куонь - куонни, стіна - стіennи туман - тумани, осень - осіенні, ранок - ранні, годінник, пісъменнік, пісъменніца, оконніца, Вінніця.

3/Основи діеслова минулого часу на с і зворотнього афікса -ся:виносся, пасся, розносяся, разруосся, труосся та інші.

Для більшості українських діялектів, а згодом і для літературної мови є подовження приголосних в іменниках: волосся, колосся, гілля, знания, ходіння, збіжжя, життя, Підляшша, де в підляських діялектах це подовження властиво не виступає: волусс, колуосс, гуолс, знаанс, ходіенс, збуоже, житс, Пудляше.

Неподовження приголосних в іменниках, а також закінчення їх на с, а не я/Пудляше - Підляшша/ є однею з прикмет не тільки підляських, але й галицьких діалектів, що знайшло відображення в літературній мові Галичини кінця XIX і початку XX століття. Наприклад заголовок видаваної у Львові Іваном Франком газети звучав "Жите і Слово".

13. Закінчення дієслів

До характерних для української мови зачислюється закінчення дієслів на -мо, яке виступає в теперішньому часі множини: ходімо, робімо, їмо, співаємо.

Таку саму кінцівку вживамо коли закликаємо до якогось діяння: ходіємо, робіємо, їжмо, співаймо.

Непевність може викликати як писати закінчення дієслів зворотньої сторони, де вимова наближається до -цься, -цьца та -ться, з яких це останнє закінчення є приняті в правописі як найбільш правильне: робіться, пішеться, усміхається.

14. Зм'якчення С і Н

Під впливом польської мови часто не потрібно зм'якчуються звук с, а також звук н, коли виступає він перед властиво зм'якчуваним звуком с. В записі це відхилення від мовної традиції треба ліквідувати. Тому також пишемо: українські, балканські, Гданськ, Бранськ, а не україньські, балканьські, Гданьськ, Браньськ. Пишемо також сліва, співаті, доспіваті, свістаті, свіня, а не съліва, съпіваті, досъпіваті, съвістаті, съвіня. Одним словом не зм'якчусмо с коли стоять вони на початкові слова, або коли попереджує його префікс /розсміятись, приснілось. Коли с є в середині слова також не зм'якчуються: прости, постав, хібащо в словах похідних від

слова пісъмо – пісъменнік, пісъмови знак.
Зм'якчується с також в суфіксі -ські:
пудляські, біельські, гайнувські.

Каже Іннат до
зятя свого Мікоми
-Пуїді до кіуні,
наслікай сіена
й нариеж коньові
сіеккі.

Наши старий дядь
стоять при широкий
штіці обсаджоній
деревами, які течо
осіянногою роговою
посинали чубіті
всеці листі.

Писав я до Київа,
щоб прислав міє
"Енциклопедію кібер-
нетики". Це перша
в світі того роду
спеціалістична
енциклопедія.

Kaze Іnnat do
ziatia syno Mikoły
-Pujdì do kùni,
nastrukturaj sienę
j naryż kopyoni
sięczki.

Nasz staryj dûdòm
stojar pry sztyczi
hulici obsadzonij
derewami, jakie teju
osiennioj rógoju
roszyniali hubiti
wse listie.

Pisan ja do Kijina
szkrob prystali mne
"Encyklopediju kibernetiki". To pierwsza
w swiæti toho rodu
specjalistyczna
encyklopedia.